

דחיינות בגמרא ובהלכה

אמיתי ספינר

פתיחה

בתלמוד ישנן מספר סוגיות העוסקות בנטייה האנושית לדחיית מטלות, פרויקטים וכדומה לזמן מאוחר יותר. האם חז"ל התחשבו בנטייה זו בפסיקותיהם? אם כן, באיזה צורה? עד כמה? האם יש להם הנחיה איך להתמודד עם הטבע האנושי לדחות?

במאמר נקרא את הסוגיות התלמודיות לאור ממצאי הכלכלה ההתנהגותית, תחום מרתק ביותר שהתפתח בעשרות שנים האחרונות ושפריצות דרך משמעותיות בו נעשו על ידי יהודים ישראלים שאחד מהם אף זכה בפרס נובל.¹

כבר במשנה הראשונה בש"ס מובאת מחלוקת שעוסקת בנושא הדחיינות: מאימתי קורין את שמע בערבין? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. עד סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר. מעשה ובאו בניו מבית המשתה, אמרו לו: לא קרינו את שמע. אמר להם: אם לא עלה עמוד השחר, חייבין אתם לקרות. ולא זו בלבד אמרו, אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות, מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואיברים, מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. וכל הנאכלים ליום אחד, מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן, למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה. (ברכות פרק א משנה א)

¹ דניאל כהנמן, על מחקרו שנכתב בשיתוף עם עמוס טברסקי, טברסקי נפטר לפני הענקת הפרס.

המשנה מתארת מחלוקת בין שלושה תנאים, רבי אלעזר סובר שהזמן המותר לקריאת שמע הוא עד סוף האשמורה הראשונה, לדעת חכמים הזמן הוא עד חצות, ולדעת רבן גמליאל - עד שיעלה עמוד השחר.

בהמשך המשנה, רבן גמליאל מבאר "ולא זו בלבד אמרו, אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות – מצותן עד שיעלה עמוד השחר" בעקבות כך המשנה מתעוררת ושואלת - מדוע חכמים אמרו עד חצות אם זמן המצווה על פיהם הוא עד שיעלה עמוד השחר? עונה המשנה - בשביל להרחיק אדם מן מהעבירה, וכפי שפירש רש"י - בשביל לזרו את האדם, שלא יאמר "יש לי עוד לשהות".

מדוע חכמים ענו בתחכום ולא ענו כמו רבי אלעזר ורבן גמליאל ישר ולעניין? האם חכמים לא נותנים אמון באדם שיבצע חובותיו בזמן?

בעקבות טענת חכמים שנראית במבט ראשוני תמוהה מאוד ודורשת הסבר, נקפוץ כאלף חמש מאות שנה קדימה² אל הכלכלה הקלאסית³ שהניחה כי בני אדם הם רציונליים בעיקרם, ועל כן ימקסמו את התועלת והרווח במינימום השקעה, הנחה זו נבעה מתוך הנחה מוקדמת עוד יותר, והיא שיש לנו מספיק כלים כדי לפעול בשיקול דעת. למשל, השקעה במנייה בבורסה תבצע לאחר קריאת כל המידע הנסחרת וההחלטה שלנו תגיע רק לאחר שקלול כל הגורמים הרלוונטיים.

הכלכלה ההתנהגותית מאתגרת את הנחות היסוד של הכלכלה הקלאסית. המחקר בכלכלה ההתנהגותית, הנעשה בעיקר באמצעות ניסויים ומחקרים אמפיריים, מצביע על מגבלות, הטיות אנושיות ובעיות אחרות, הכרוכות בקבלת החלטות בפועל. מן המחקר ניתן להסיק כי ההנחות התאורטיות של הכלכלה הקלאסית אינן

² אל שנת 1776, בה יצא לאור הספר "עושר העמים" של אדם סמית', שנחשב לאבן דרך בהתפתחות המחשבה הכלכלית הקלאסית.

³ המונח נטבע ע"י קארל מרקס.

מתקיימות במלואן במציאות. בשנת 1979 הציגו זוג ישראלים, דניאל כהנמן ועמוס טברסקי מאמר פורץ דרך בתחום קבלת החלטות.⁴

מספר שנים לאחר מכן נפגש דניאל כהנמן עם הפרופסור דן אריאלי. אריאלי התאהב בכלכלה התנהגותית ומאז הוא עוסק בשאלות רבות מן הכלכלה ההתנהגותית המתגרות את הרציונאליות של הכלכלה הקלאסית כגון- למה אנו עוזרים לאדם אחד שאנו רואים אבל לרבים לא? האם בונוסים בעבודה מועילים? מדוע אנו נוקמים (הרי זה לא משתלם)? בנוסף, הוא עוסק רבות בדחינות, חוסר הרציונליות של הדחייה, הסיבות לה ומה ניתן לעשות כנגדה. ננסה להסתייע בממצאים שלו על מנת להבין טוב יותר את סוגיות חז"ל.

אין אדם פורע תוך זמנו

סוגייתנו בבבא בתרא עוסקת בלווה הטוען שפרע חובו למלווה עוד בטרם הגיע מועד הפרעון. נחלקו האמוראים במהימנות טענה זו:

אמר ריש לקיש הקובע זמן לחבירו ואמר לו פרעתיך בתוך זמני אינו נאמן ולואי שיפרע בזמנו אביי ורבא דאמרי תרוייהו עביד איניש דפרע בגו זימניה זימנין דמתרמו ליה זוזי אמר איזיל איפרעיה כי היכי דלא ליטרדן (בבא בתרא ה.).

ריש לקיש סובר שיש חזקה שהאדם לא יפרע את חובו בתוך הזמן (והלוואי שייפרע בזמן). לעומתו, אביי ורבא סוברים שאדם עשוי לפרוע בתוך זמנו, מפני שלפעמים מזדמן לו ממון ופורע כדי שהחוב לא יטריד אותו. אני מוצא קושי גדול בדעת ריש לקיש. ריש לקיש טוען שבני אדם לא מחזירים את חובם לפני המועד, אך מניין ריש לקיש לומד חזקה זו? מהי תפיסתו הכללית

Kahneman, D. & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of⁴ decision under risk. *Econometrica*, 47, 263-291

העומדת בבסיס תפיסתו ההלכתית? מדוע יש לו, כמו לחכמים לגבי קריאת שמע, חוסר אמון בבני אדם?⁵

לעומת דעת ריש לקיש נראה שדעת אביי ורבא הרבה יותר מציאותית והגיונית. כשיש לאדם חוב לשלם ויש לו כסף להחזיר נראה סביר מאוד שהוא יחזיר את החוב! יתירה מכך: למה בכלל לקבוע חזקה כללית ולא לבדוק כל מקרה לגופו? במבט ראשון נראה כי נכון היה לפסוק כדעת אביי ורבא. למרבה הפלא, בסוף הסוגיה ניתן לראות הכרעה ברורה של הגמרא שדעת ריש לקיש היא להלכה. הגמרא מוסיפה על דעת ריש לקיש שפסיקתו תקפה אפילו ביתומים, למרות שיש לגביהם כלל שמי שתובע מהם חייב גם להישבע. הגמרא במקרה זה לא מחייבת שבועה אלא פוסקת שחזקה שאביהם של היתומים לא פרע בתוך הזמן. פסק זה ניזון מטענת ריש לקיש ותקף גם לימינו.⁶ סוף דבר, הסוגיא הכריעה כי הנטייה האנושית היא לדחיית התשלום.

דעות הראשונים

הראשונים נחלקו בהבדל בין אדם שקבע זמן לפירעון החוב, לבין האדם שלא קבע זמן לפירעון החוב. נתבונן בדעות הראשונים על הסוגיה, הפורסות בפנינו רבדי מחשבה חדשים.

“אור” דוקא קובע זמן אבל בסתם הלואה לא חשיב ליה תוך שלשים תוך זמנו”

(תוספות, בבא בתרא דף ה.)

⁵ שמה חוסר האמון של ריש לקיש בבני אדם נובע מכך שהוא הנהיג חבורת שודדים בצעירותו ויש בו משהו מוטבע מילדותו של חוסר אמון?

⁶ שולחן ערוך חושן משפט עה סעיף א - “הקובע זמן לחבירו ותבעו תוך הזמן וא”ל פרעתין אינו נאמן דחזקה אין אדם פורע בתוך זמנו ואפי’ מיתמי...”

בעלי התוספות מבארים שכאשר הלוח והמלוח קבעו זמן לפרעון החוב, אז החזקה שאין אדם פורע תוך זמנו מתקיימת. אבל אם לא קבעו זמן, אף על פי שהגמרא מחשיבה את זה כהלוואה בעלת מועד פירעון של שלושים יום ממועד ההלוואה, בכל זאת אין החזקה ההתנהגותית של 'אין אדם פורע תוך זמנו' חלה. כלומר אם לא קבעו זמן אז ייתכן שאדם יפרע את חובו בתוך הזמן. אבל אם קבעו זמן אז אדם לא יחזיר לפני המועד שקבעו שיחזיר.

ובפשטות:

אם קבעו זמן :

1 יום -----לא נאמן----- 30 יום (מועד הקביעה לפרעון החוב).

אם לא קבעו זמן :

1 יום -----נאמן----- 30 יום (הגדרה לזמן של החזר אם לא קבעו).

מיד מתעוררת השאלה, מדוע תוספות חילקו בין חוב עם מועד פירעון לחוב בלי מועד פירעון? מדוע נתנו משמעות הלכתית לקביעת הזמן של החזרת החוב? על שאלה זו הרשב"א והרא"ש מנסים לענות.

הרשב"א

"הקובע זמן לחברו ואמר לו פרעתיך בתוך זמני אינו נאמן ולואי שיפרענו בזמנו. פירשו גאון ז"ל דוקא קובע, אבל בסתם מלוח אע"ג דאמרינן סתם מלוח שלשים יום וכדנתי בפרק קמא דמכות (ג', ע"ב) המלוח את חברו סתם אינו רשאי לתובעו פחות משלשים יום, אפילו הכי אם אמר פרעתיך תוך שלשים יום נאמן, דכיון שלא קבע לו זמן שלשים יום בפירוש מיכסיף (= מתבייש) ופרע תוך ל', והיינו דקאמר הקובע זמן, ואלו אפילו בסתם מלוח

כן, לישמענין בסתם מלוה וכל שכן בקובע. ולולי שאמרה גאון ז"ל והסכימו
בכך כל האחרונים, הייתי אומר שהוא הדין בסתם מלוה..."
(בבא בתרא דף ה.)

הרשב"א מסביר את טעם החילוק של התוספות. לשיטתו, הסיבה להבדל היא
בושה הנובעת מן החוב אם לא קבעו זמן פרעון, אז האדם שלווה מתבייש מעצם
קיום החוב ורוצה לפרוע את חובו כל הזמן. אך אם קבעו זמן פירעון הלווה יודע
שיש זמן בו קבעו לפרוע ולכן לא מתבייש מקיום החוב.

ע"פ הרשב"א אנו דוחים כאשר קבענו זמן - מכיוון שאנו לא מתביישים. כלומר
בשביל לא לדחות משהו, עלינו להעמיד את עצמנו מלכתחילה בסיטואציה
שתגרום לנו בושה על מנת שנמנע מלדחות, ואולי אף נזדרז לבצע.

מתוך דברים אלה של הרשב"א נראה כי אפשר להמליץ לעצמנו ליצור מצב שאם
נדחה משהו אנו נתבייש מהסיטואציה שקרתה. למשל אדם שרוצה להיכנס לכושר
יכנס לקבוצת רצים שרצה ביחד ובכך לא ידחה את הריצה, כיוון שאי ההגעה
למפגש תיצור אצלו בושה, ולכן סביר יותר שיגיע.

למרות הטעם שנתן לפסיקת התוספות לעיל, הרשב"א בעצמו סובר אחרת ולדעתו
גם כאשר לא קבעו זמן אדם אינו פורע בתוך שלושים יום, ומדוע? כנראה כי סבר
שטבע האדם הוא לדחות כל דבר שהוא יכול, בין אם קבע זמן ובין אם לא.

הרא"ש

"גמ' אמר ריש לקיש הקובע זמן לחבירו וא"ל פרעתיך בתוך זמנו אין נאמן
ולואי שיפרע אדם בזמנו ודוקא בקובע זמן אבל בסתם הלוואה אע"ג
דאמרינן בפ"ק דמכות דף ג: סתם הלוואה שלשים יום לא חשבי' ליה תוך
זמנו בתוך שלשים יום. דעביד (= עשוי) איניש דפרע בתוך שלשים יום

ומילתיה דר"ל איירי כשקבע לו בפני עדים. דאי לאו הכי נאמן לומר פרעתיך
בתוך זמנו במגו דלא קבעת לי זמן..."

(בבא בתרא דף ה.)

הרא"ש מסביר את החילוק שעשו התוספות בכך שהאדם הוא רציני ופועל לפי
התכנון שהוא קבע לעצמו. כלומר - אם האדם קבע זמן, משמע מכך שהוא יודע
שהוא יוכל להחזיר את ההלוואה בדיוק במועד שהוא קבע, ולא לפני. ולכן, אם
קבע זמן - הוא לא נאמן לומר שפרע בתוך הזמן, אבל אם לא קבעו זמן - נאמן
לומר שפרע בתוך שלושים יום כי אולי באמת הזדמן לו כסף⁷.

הראשונים מאבחנים את האדם, אך אינם נותנים עצה לאדם שרוצה להפסיק
לדחות. אף על פי כן, יש חשיבות לעצם האבחנה; כמו בלימודי הרפואה, השנים
הראשונות מוקדשות ללימוד על גוף האדם ורק לאחר מכן ממשיכים לדרכי פעולה
ומה כדאי לעשות - כך גם בהתנהגות וטבע האדם, עצם האבחנה עוזרת מאוד כיוון
שכשיודעים לאבחן ניתן להגיע מוכן יותר לסיטואציות ולדעת מה כנראה יקרה
בהן, להפעיל בהן יותר אנרגיה, כוח רצון, יצירתיות וכו' שתעזור לנו להתמודד.

למשל, אדם שיש לו עבודות להגיש בסוף השנה, ולמד את הדעות השונות, או
לחלופין הבחין בתופעה, יבחין כי רוב האנשים מגיעים לחודש האחרון של השנה
לאחר שדחו את רוב או כל העבודות של כל השנה ורק אז הם מתחילים לעבוד.
העבודה נעשית תחת לחץ ועבודתם לא יוצאת טוב כפי שהייתה יכולה להיות אם
היו עובדים לפי תכנון. אדם כזה, שמכיר את הסיכון הקיים, יוכל לפעול, לחפש
פתרונות, ולהתפתח בשביל למצוא כנגד התופעה את הפתרון הטוב ביותר עבורו.

ע"פ דעת הרשב"א האדם הוא דחייך מטבעו ועל כן, אם הוא לא רוצה לדחות עליו
לחפש פתרונות כמו ליצור בושה מהדחייה, וכך הסיכוי שידחה הוא פחות. ע"פ

⁷ הגה"ה על הרא"ש - 'בקובע זמן' אם אמר שפרע בתוך הזמן אינו נאמן אבל אם אמר
שפרע בזמן נאמן.

דעת הרא"ש על האדם לקחת את עצמו יותר ברצינות ולהציב לעצמו יעדים מתוכננים לפי הזמן שיש לו ולבטח יעמוד בהם.

הרא"ש והרשב"א, כל אחד בדרכו, מקדמים אותנו צעד לקראת התמדה וביצוע משימות והחלטות כמו דיאטה, קימה בבוקר, הגשת מטלות בזמן וכדומה.

עד כה עסקנו במניעים הגורמים לנו לדחות דברים, ומה אפשר לעשות בשביל לדחות פחות, אך האם יש אמצעים למה כן מניע אותנו? ומה יגרום לנו לא רק שלא לדחות אלא להיות זריזים? על מנת להציע אמצעי כזה, נבחן את שיטת הנימוקי יוסף בסוגיה.

נימוקי יוסף

הנימוקי יוסף בונה קומה נוספת על טעם הרשב"א ומחלק בין סוגי הלוואה שונים:

...ומעתה אם במלוה שיש בה גמילות חסד אמרינן דכי קבע ליה זמן ואמר הלוה פרעתיך בגו זמניה [אינו] נאמן כ"ש בשכירות בתים שאינה משתלמת אלא לבסוף (ב"מ סה). שאין להתבייש ממנו שאם אמר פרעתיך בגו זמניה שאינו נאמן והכי מוכח בסוף פרק השואל (שם קב): שאפילו אביי ורבא דפליגי בהלוה מודו בשכירות שאינו נאמן. וכן הדין בפדיון הבן כדתנן בבכורות (מט.) מת בתוך ל' יום בחזקת שלא נפדה משום דזמן הפדיה לא הגיע עד ל'

(נימוקי יוסף על הרי"ף, בבא בתרא דף ה)

אביי ורבא חולקים עם ריש לקיש בהלוואה שהיא מעין גמילות חסדים, אך בהלוואה שאינה נובעת מגמילות חסדים, ש"אינה משתלמת אלא לבסוף", גם אביי ורבא יסכימו שהאומר שפרע בתוך הזמן - אינו נאמן. לדוגמא, שכירות בתים משתלמת רק לבסוף, ובשונה מהלוואה רגילה - אין מציאות של החזרה לפני הזמן, ולכן לכולי עלמא אינו נאמן לומר שפדה בתוך הזמן כי אינו מתבייש ואין לו דחף להחזיר את החוב.

חילוק הנימוקי יוסף:

קובע זמן	סוג הלוואה
ריש לקיש - אינו נאמן. אביי ורבא - נאמן.	גמילות חסדים
לכולי עלמא אינו נאמן.	עסקה - שמשתלם לבסוף.

ייתכן שהחילוק בשיטת אביי ורבא בין גמילות חסדים ועסקה הוא רחב יותר מאשר עובדת קיומה של הבושה. מחקרים מראים שבנוסחים כספיים בעבודה לא עוזרים לשיפור איכות התוצר של העובד (בהנחה שזו לא עבודה פיזית).⁸ מדוע? אם בנוסחים לא עוזרים, מה כן מניע אותנו? מה גורם לנו להחזיר את החוב בתוך הזמן? מה מניע אותנו לעבוד קשה, להוסיף שעות בעבודה "ולהזיע" עבור מה שאנו עושים?

ייתכן שהתשובה טמונה בחלוקה שעשה הנימוקי יוסף בין עסקה בחסד לבין עסקה רגילה. סימון סינאק, כלכלן התנהגותי, מסביר⁹ שיש שלוש שאלות מרכזיות המלוות את האדם בכל פעולה שהוא עושה:

- א. מה אנו עושים?
- ב. איך אנו עושים?
- ג. למה אנו עושים? איזו תכלית יש למעשה?

⁸ מתוך סיפרו של דן אריאלי "לא רציונאלי ולא נורא" פרק ראשון – "לשלם יותר על פחות".

⁹ בהרצעתו - "How great leaders inspire action"

לטענתו בשביל להניע אותנו בצורה הטובה ביותר אנו צריכים את ה"למה". ה"למה" העמוק של המטרה הוא הרבה יותר חזק מכסף, תארים, נוחות וכולי. אם כך, בשביל לדחות פחות ולעשות יותר אנו צריכים להבין למה אנו עושים, מה התכלית של הדבר. שאלת התכלית יוצרת אצלנו אמפתיה, קשר, מטרה ומכנה משותף עם המטלה. כאשר אנשים יסורו מרע - מהדחייה, סביר שגם יעשו טוב - יהיו זריזים ואכפתיים, ואז גם יצליחו.

לדוגמא - כשהאחים רייט ניסו להטיס את המכונה הראשונה עם אדם בפנים היו עוד קבוצות רבות שניסו לבצע מיזם דומה וביניהן - סמואל לנגלי (Samuel Pierpont Langley). ללנגלי ולחברה שלו היה לכאורה את המתכון להצלחה, משרד הביטחון האמריקאי מימן אותו, הוא ישב באוניברסיטת הרווארד, השיג את מיטב המוחות שכסף יכול היה לקנות, וכל הסיכויים היו לצד זה שהוא והחברה שלו יהיו הראשונים להטיס מכונה עם בן אדם. אפילו העיתון המכובד - 'ניו יורק טיימס' עקב אחריו כל הזמן, מתוך הנחה שפריצת הדרך תיעשה אצלו. אולם, עבורו הכסף, הכבוד וה'שם' היו המניע. לעומת זאת, האחים רייט שילמו על המוצרים מכספם הפרטי, אותו הרוויחו מחנות האופניים שלהם. לאף אחד מהם ומהעובדים איתם לא היה תואר ובכל זאת הם הפכו להיות הראשונים בהיסטוריה שהטיסו מטוס עם אדם בתוכו. יעד זה הושג מכיוון שהייתה להם מטרה משותפת, הם האמינו וידעו שהצלחה שלהם תביא לשיפור עולמי, למשהו גדול. עבורם, הכסף, הכבוד וה'שם' לא היו המניעים המרכזיים. לכן, לדוגמא, רק כמה ימים לאחר הצלחתם גילו זאת בעולם, כי להם עניין הפרסום לא היה חשוב. בנוסף אחד מהם פרש מהקבוצה לאחר שהם הצליחו, ולא חשב על העושר והכבוד המגיעים לו.

יש עובדים שעובדים בשביל כסף, ויש כאלה שבשביל המטרה, תכלית משמעותית. כמנהלים\שותפים וכו' אנו צריכים לחפש את העובדים המחפשים תכלית ומשמעות כיוון שהם בדרך כלל ישקיעו יותר - זמן, מאמץ ו'זיעה' בשביל העבודה.

זהו, אם כן, טעם אפשרי נוסף לחילוק של הנימוקי יוסף בין עסקה של חסד לעסקה 'יבשה'. עסקה בחסד יוצרת הרגשת שותפות ואמפטיה אחד כלפי השני ולכן סביר יותר שיפרע בתוך זמנו, ואילו בעסקה יבשה הכסף הוא המניע ולכן כנראה יפרע לא בתוך זמנו.

להלכה פסק השולחן ערוך:

הקובע זמן לחבירו ותבעו תוך הזמן וא"ל פרעתיך אינו נאמן דחזקה אין אדם פורע בתוך זמנו (וה"מ דלא יכול לומר מחלת לי) (מרדכי ריש ב"ב) ואפי' מיתמי שמת.

(שו"ע חושן משפט סימן עח סעיף א)

"הא דאמרינן חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו יט היינו דוקא בקובע זמן אבל בסת' הלואה אע"פ שזמנה שלשים יום נאמן לומר פרעתיך בתוך שלשים יום"

(שו"ע חושן משפט סימן עח סעיף ח)

אם קבעו זמן, אינו נאמן לומר שפרע בתוך הזמן (אפילו יתומים), ואם לא קבעו זמן - נאמן.

לאחר שהתבוננו בסוגיה, נחזור לשאלת המקור ונשאל שוב – האם אכן האדם הוא דחיין מטבעו? האם טענת ריש לקיש נובעת מתוך המציאות?

מתוך הכרעת הגמרא, רוב הראשונים, ומהפסיקה הברורה של השולחן ערוך, נראה כי נקודת ההנחה היא שטבענו הוא אכן לדחות, ושטענת ריש לקיש נכונה לגמרי עד לכדי הרחבתה ליתומים. בנוסף, למדנו מדברי הראשונים שיטות שונות להתמודד עם הדחינות, כמו - יצירת בושה במקרה שנדחה, או יצירת האמפטיה והזיקה של האדם אל הדבר.

אונס בנדרים

ההוא גברא דאתפיס זכוותא בבי דינא ואמר אי לא אתינא עד תלתין יומין ליבטלון הני זכוותאי איתניס ולא אתא אמר רב הונא בטיל זכוותיה אמר ליה רבא אנוס הוא ואנוס רחמנא פטריה דכתיב ולנערה לא תעשה דבר ... מאי שנא מההוא דאמר להו אי לא אתינא מכאן עד תלתין יומין ליהוי גיטא אתא ופסקיה מעברא אמר להו חזו דאתאי חזו דאתאי ואמר שמואל לא שמיה מתייא אמאי והא מינס אניס דלמא אונסא דמיגליא שאני ומעברא מיגלי אונסיה

(מסכת נדרים דף כז)

מעשה באדם שהניח בבית דין את שטר זכויותיו¹⁰ והודיע שאם לא יבוא בשלושים ימים הקרובים השטר זכויות מבוטל ואז נאנס ולא הגיע בתוך שלושים יום לב"ד, בגמרא האמוראים חולקים האם להתחשב בכך שהאדם נאנס: רב הונא – האונס לא נחשב כסיבה מספקת והתבטלו הזכויות שלו. רבא – אונס נחשב כסיבה מספקת ולא התבטלו זכויותיו.

הגמרא ממשיכה ומקשה על רבא פעמיים ומתרצת ואז מקשה על רב הונא ומתרצת. הקושיא השנייה על רבא קשורה לנושא שלנו: הסוגיה מביאה מקרה של אדם שנסע ויתחייב לחזור עד שלושים יום ואם לא יחזור אז יינתן גט לאשתו. ביום האחרון האדם היה בדרכו לחזור ונאנס מפני שפספס את הספינה שעברה בנהר. למרות שצעק לצד השני להודיע על בואו, הגמרא קובעת שלא מתחשבים באונס שלו ונחשב שהוא לא הגיע. הגמרא מקשה מהמקרה על רבא, הסבור כזכור שהאונס נחשב כתירוץ טוב מספיק על מנת שלא יתקיים התנאי. הגמרא מתרצת שמקרה זה שונה, אונס שנגרם ע"י הספינה בנהר הוא מצוי, והאדם היה צריך לקחת בחשבון שאונס זה יקרה, ומשלא עשה זאת התנאי מתקיים. כלומר, הגמרא מחלקת בין אונס שקורה תדיר לאונס מפתיע.

¹⁰ מסמך הלכתי המשמש כראייה לזכויותיו של מחזיק השטר.

בסיומ הסוגיה הגמרא קובעת שבמקרה של אונס יש התחשבות בו. האדם לא היה אחראי לתוצאה וההשלכות הנובעות מכך לא תקפות, כלומר התנאי לא קיים למרות שלא הגיע, כיוון שאי ההגעה הייתה באונס, כדעת רבא.

מקושיה זו מתפתח הדיון האם "אונס ליום אחרון" נחשב אונס או לא, שהרי אותו אדם שהתעכב עד כדי כך שהגיע באופן בו עיכוב קל בספינה יכול לגרום לו לאחר את המועד, הוא אדם שהתרשל קודם לכן. האם אנו מתחשבים באונס כזה, שתחילתו הייתה בפשיעה? למה בכלל שנתחשב באדם שנאנס ביום האחרון? הרי ניתן להגיד לו שאשמתו שדחה כל כך הרבה.

בסוגיה זו של 'אונס ליום אחרון' הגמרא מחלקת בין שני סוגים – האחד – במקרה של אונס שקורה תדיר והיה אפשר לחשוב עליו לפני שהוא קרה. אונס כזה לא נחשב כסיבה מספקת וזו היא אשמת הנאנס, כמו במקרה שהזכרנו לעיל. השני – במקרה של אונס שהגיע במפתיע ליום אחרון. על מצב זה נשאר מחלוקת – האם באונס כזה צריך להתחשב או שמא לא צריך? (מדובר במקרה בו היה יכול לבצע את הפעולה לפני הזמן ובכל זאת חיכה ליום האחרון).

חלוקים בדבר נימוקי יוסף ובעל האגודה:

...מי שנתחייב לחבירו בשבועה שיתן לו מעות יום פלוני ונזכר בעוד היום גדול ואומר בלבו עדיין יש לי פנאי והלך לעסקיו ושכח עד שעבר היום הרי זה כאונס...

(נימוקי יוסף, בבא קמא דף י עמוד ב)

הנימוקי יוסף סובר שצריך להתחשב ומקרה כזה נחשב אונס. אם האדם אמר יש לי עוד פנאי ואחר כך נאנס או שכח זה נחשב אונס.

קלב. ... מכאן נראה אדם שנדר לעשות דבר אחד תוך שלשים יום או זמן אחר (שלשים) [ולא] נאנס תוך הזמן והיה יכול לעשות וביומא דמישלם זימניה נאנס לא קרי אונס מדהוצרך הילל לתקון דהא הכא נאנס ביום אחרון. (ספר האגודה, מסכת גיטין פרק ז - מי שאחזו, סימן קלב.)

בעל ספר האגודה סובר שלא צריך להתחשב, משום שלא נחשב אונס (אשמתו שדחה). אם היה לאדם זמן בתוך השלושים יום ונאנס ליום אחרון זה לא נחשב אונס מכיוון שהיה לו זמן בתוך השלושים ואשמתו שלא עשה כשהיה יכול.

נסביר את צדדי המחלוקת: מצד אחד - באונס ליום אחרון היה לאדם את כל הזמן שלפני היום האחרון, ואשמתו שדחה עד היום האחרון ואז נאנס, לדוג' במקרה שלנו היה לו שלושים ימים לחזור על מנת שהגט לא יתקיים, ואם כך מדוע הוא דחה את זה ליום האחרון כאשר ייתכן שביום האחרון יכול להתרחש אונס? ומצד שני באמת ביום האחרון הוא רצה להגיע ואז הוא באמת נאנס אז מדוע שלא נתחשב?

חת"ם סופר

"לסוף תלתי'ן יומין פסקו מברא וכו' ב"י בח"מ סי' ר"ז מייתי בשם אגודה מי שנשבע לשלם ביום פלוני ובתחלת אותו היום נתעצל ובסוף שכח אף על גב דשכחה הוה אונס מ"מ הכא ל"ה אונס דלא ה"ל להמתין עד סוף היום שעה אחרונה ואייתי ראי' ממתני' דערכין ומייתי לי' בגיטין ע"ד ע"ב...."
(כתובות דף ב עמוד ב.)

החת"ם מעמיד את דברי האגודה בדברים שאסור לו להתעצל ומצוה להזדרז ולעשות בהקדם¹¹ שמא ישכח, כמו תפילה. אבל גט אין חובה לתת, ואולי באמת לא רצה לתת עד שביום האחרון החליט שרוצה ונאנס, וזה יחשב אונס וגם האגודה יסכים שצריך להתחשב באונס זה.

כלומר מתי שזה חוב מתחילתו ועד סופו ללא ספק על קיום החוב, אז באמת יש חובה לא להתעצל ולהחזיר את החוב ולכן לא התחשבו באופן זה באונס ליום

¹¹ הגר"א ביורה דעה סימן רלב סעיף יב - "מי שנשבע או נדר לעשות דבר תוך שנה או ביום פלוני יש לו לעשותו מיד או בשחרית כשיגיע אותו היום". - אם נדרת לעשות משהו ביום מסוים או בתקופה מסוימת אתה צריך לעשות אותו בתחילת היום או בתחילת התקופה שמא תשכח אחר כך ותעבור על נדרך ושבועתך.

אחרון, אך אם זה חוב שספק אם יתקיים כי הוא תלוי בהחלטת האדם, אז כן מתחשבים באונס ליום אחרון כי אולי ההחלטה למעשה הגיעה רק ביום האחרון.

תפילת תשלומין

“תנו רבנן טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת מתפלל בליל שבת שתיים טעה
ולא התפלל מנחה בשבת מתפלל במוצאי שבת שתיים”
(ברכות כו:)

מסוגיית תפילת תשלומין ישנו קושי על החילוק הנ"ל של החת"ס, כיוון שממנה עולה שאנו מתחשבים במי שדחה ובסוף נאנס ולא התפלל תפילה, וזאת למרות שהיתה לו שהות לפני סוף הזמן ואף שהתפילה היא כמובן מצוה. נעייין מעט בסוגיה זו.

איך הגיע אדם למצב שלא התפלל, הרי היה לו המון שעות להתפלל. האם זה כי הוא דחה מעצלות עד לסוף הזמן ואז נאנס אונס שכחה? אם כן, למה שנתחשב בו? הרי זאת אשמתו שדחה ועליו לקחת אחריות על מעשיו, ובמיוחד לאור שיטת החתם סופר שראינו קודם, שבמקום מצוה אסור לדחות.

להלכה פסק השולחן ערוך:

מי שלא התפלל בעוד שיש לו זמן להתפלל מפני שסבור שעדיין ישאר לו זמן אחר שיגמור אותו עסק שהוא מתעסק בו ובין כך ובין כך עברה לו השעה וכן מי שהיה טרוד בצורך ממונו שלא יבא לידי הפסד ועל ידי כך הפסיד מלהתפלל וכן מי שהוא שכור ולא התפלל כלם חשובים אנוסים ויש להם תשלומין

(שו"ע אורח חיים הלכות תפילה סימן קח סעיף ח)

לפי השולחן ערוך ישנם שלושה סוגי אנשים שנחשבים אנוסים ולכן יכולים להשלים ולהתפלל תפילת תשלומין: א) מי שדחה מכיוון שחשב שיהיה לו זמן.
ב) מי שהיה טרוד בעבודה. ג) מי שהיה שיכור.

אפשר ליישב את הקושיה על החת"ס מתפילת תשלומין באופן הבא: כאשר הדחייה התחילה מעצלות, ללא תכנון שבעתיד יהיה לו זמן, אז לא מתחשבים באונס כסיבה מספקת שכן זו אשמתו. אך אם דחה מכיוון שחשב שיהיה לו זמן בעתיד ואז נאנס אז האונס נחשב כסיבה מספקת – ואפילו בדבר מצוה.

סיום ותובנות

לאור הסוגיות והחילוקים שראינו, איך נתמודד עם העצלות שגורמת לנו לדחות? ניתן להיעזר גם באבחנתו של דן אריאלי שמסביר למה זה קורה ובפתרון שהוא מציע.¹²

רובנו מעדיפים סיפוק מידי על פני סיפוק לטווח ארוך (בסיפוק לטווח ארוך אנו עושים פעולה ולוקח זמן עד שאנו מרגישים סיפוק). למשל, כשאנו משחקים במחשב ויש לנו גם מאמר לכתוב אנו נעדיף להמשיך להיות במחשב. זה קורה כי במחשב יש לנו סיפוק מידי של משחקים, חדשות וכול' ואילו בכתיבת מאמר הסיפוק מגיע רק לאחר עבודה קשה וארוכה שבסופה אנו מרגישים את הסיפוק. עניין זה טבוע באדם היום וכנראה טבוע בו משחר לידתו, עת האדם הראשון חטא ואכל מעץ הדעת. האדם הראשון לא התאפק, הוא העדיף סיפוק מידי על פני סיפוק לטווח ארוך.

¹² מתוך ספרו של דן אריאלי "לא רציונלי ולא נורא", ומתוך כתבה שהתפרסמה באינטרנט – 'איך לרפא דחיינות?' מתוך אתר 'כלכליסט'.
<https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3389001,00.html>

כנראה, שאנחנו דוחים כל מיני דברים כי כולנו מציירים את העתיד שלנו מתוך יותר, בעל יותר זמן, נחת וכסף. נראה שככה נבראנו, עם נטייה לדחות עבודה קשה ומספקת ולהאמין שבעתיד הוורוד שלנו נעשה את המטלה כמובן עם יותר כוח, זמן, חכמה ודייקנות.

לכן אין מי שלא סובל במידה זו או אחרת מדחיינות. השאלה היא בעיקר איך לדחות כמה שפחות וכך להצליח כמה שיותר. אריאלי ערך עם הסטודנטים שלו ב-MIT ניסוי שגילה שהפתרון הטוב ביותר לדחיינות הוא גם הפשוט ביותר: קשיחות. קביעת מועדים קצרים, וקביעת סנקציות על אי-עמידה בהם, מעלות את היעילות, משפרות את הביצועים והתוצאות ונותנות הרגשה טובה יותר.

למשל, לבחור חבר שבכל פעם שלא נעמוד במועד הגשה או כל מטלה אחרת נצטרך להזמין אותו לארוחה במסעדה טובה. החבר צריך להיות אדם קרוב, אבל מספיק קשוח כדי להחזיק אותך קצר ולדרוש כל ארוחה מיד כשהדד-ליין עובר. אסור לו לוותר לך. אם הוא יוותר לך פעם אחת, מכל סיבה, זה כבר לא יעבוד. מצא חבר, מציע אריאלי, מספיק רעב ומספיק קשוח, ושנותיך באוניברסיטה, בתיכון וכול' יהפכו למוצלחות יותר.

חכמים יצרו את הסוגיות שלמדנו לאור תפיסת עולמם ונחלקו עד כמה ראוי להתחשב בדחיינות, בשורה התחתונה חכמינו התחשבו בנושא וכנראה הבינו שזהו דבר שמוטבע באדם, וזו איננו תכונה של אנשי התקופה או איזשהו פגם חד פעמי.

במאמר עברנו דרך תנאים, אמוראים, ראשונים ואחרונים, וכמה מחכמי דורנו שאמנם לא שואבים את ידיעותיהם מהתורה, אך הם מזרע חכמים והם אלו שמפתחים כיום את התחום בכלכלה ההתנהגותית. ההתייחסות והמחלוקות על נושא זה עזרו לנו לאבחן את עצמנו וללקט רעיונות לדרכי התמודדות שלנו.

הסוגיות שלמדנו הן הלכתיות וניסינו להבין לעומקן כמה מן הסיבות לפסיקות של חכמים ולקבל מהם לחיינו. בנוסף, לצד ההלכה יש את תורת המוסר המחנכת לעבודה פנימית יומית ושבה בין השאר אנו נדרשים לזריזות ולא לדחיינות - "זריזין מקדימים למצוות",¹³ "לעולם יקדים אדם לדבר מצווה"¹⁴ מידת הזריזות במסילת ישרים ועוד. אנו בשנת התשע"ח, כ1700 שנה אחרי טענות חכמים ונראה שהסוגיות רלוונטיות מתמיד. נפש האדם לא השתנתה ואנחנו עדיין דוחים ומחפשים דרכים להתגבר על כך. יש לנו מה ללמוד, הן מסוגיות הגמרא והן מהמדע המתפתח בימינו.

¹³ פסחים ד עמוד ב, יומא כח עמוד ב.

¹⁴ נזיר כד עמוד ב.